

РОЗДІЛ 1.

СОЦІАЛЬНА ТА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ

1.1. Виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у дитячому будинку сімейного типу засобами соціокультурної і дозвілєвої діяльності

У сучасних умовах соціально-політичної та економічної нестабільності в Україні не втрачає своєї актуальності проблема виховання і розвитку дітей, які з різних причин втратили батьків. Залишившись без батьківської опіки і турботи, вони потрапляють до групи соціально-вразливих дітей і потребують особливої уваги з боку держави і фахівців різних галузей. Актуальності додає необхідність врахування тих особистісних характеристик, що притаманні цій категорії дітей, при формуванні їхніх знань, умінь та навичок для успішної соціалізації та інтеграції в суспільне життя.

Дитина, яка зростає в сімейному колі, має потрібні стартові можливості для власного соціокультурного розвитку та соціальної адаптації. Враховуючи зазначене, перед українською спільнотою постає надважливе завдання щодо впровадження сімейних форм утримання дітей, які з різних причин втратили батьків або лишилися без батьківського піклування. Підставою для радикальних трансформацій вітчизняної системи державної опіки над даною категорією дітей виступає міжнародний досвід у напрямку поступової відмови багатьох держав з гуманістично спрямованою соціальною політикою від інтернатної практики та переорієнтацію на створення сімейних форм опіки.

В Україні серед різних форм влаштування дитини, залишеної без батьківського піклування, традиційно пріоритет надається усиновленню та оформленню опіки. Утім, враховуючи визнання на державному рівні ефективності сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, актуалізується питання створення в нашій країні інноваційних соціально-виховних інститутів – дитячих будинків сімейного типу.

Важливим аспектом соціалізації вихованців ДБСТ є використання соціокультурного потенціалу як основи для усвідомлення власної суспільної значущості, формування системи ціннісних і культурних орієнтирів, набуття досвіду взаємодії з соціумом тощо.

Дитячий будинок сімейного типу як соціально-культурний простір для соціалізації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

Проблема дитячого сирітства з кожним днем стає актуальнішою і болючішою темою для нашого суспільства. Діти, які втратили батьків, або

їхні батьки в силу різних обставин не можуть виконувати свої обов'язки, потребують родинного тепла і виховання. Суспільство зобов'язане створювати умови для підтримки соціально незахищених категорій дітей, не ізолювати їх від соціуму, а інтегрувати у нього через пріоритетність в соціальній політиці саме сімейних форм допомоги дітям-сиротам.

У науковому (зокрема, соціально-педагогічному) і правовому полі поняття «втрата дитиною батьків» має такі два значення:

1) перше розуміння вважається традиційним і полягає у втраті дітьми біологічних батьків, які померли або загинули; таких дітей прийнято називати «дітьми-сиротами», адже через втрату батьків вони тимчасово або постійно перебувають поза сімейним оточенням;

2) друге значення використовується у разі відсутності поруч з дитиною батьків, що обумовлене різними причинами (позбавлення батьківських прав; відібрання дітей без позбавлення батьківських прав; визнання відсутніми безвісти; оголошення померлими; відбування покарання в місцях позбавлення волі; перебування під вартою на час слідства; розшуку органами внутрішніх справ через ухиляння від сплати аліментів; відсутність відомостей про місцезнаходження; неможливість виконувати батьківські обов'язки через тривалу хворобу або недієздатність та ін.); таких дітей прийнято відносити до категорії «діти, позбавлені батьківського піклування» (ЗУ «Про охорону дитинства», 2001¹).

В обох випадках утримання і виховання таких дітей бере на себе держава, про що зазначено в основному її документі – Конституції України (ст. 52). Основний закон закріплює, що «діти рівні у своїх

¹ Закон України «Про охорону дитинства» (№2402-ІІ від 26 квітня 2001 року). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним». Такий підхід визначає соціально-правовий захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як одне з пріоритетних завдань державної соціальної політики.

Починаючи з середини ХХ ст. у зарубіжній соціально-психологічній науці та з кінця 1980-х рр. у вітчизняному науковому полі, автори на позначення дитини, позбавленої батьківського піклування, почали активно вживати термін «соціальна сирота». За визначенням В. Яремчук, сутність цієї теоретичної конструкції полягає у розриві соціального і психологічного зв'язку між батьками і дитиною, що проявляється у відчуженні між ними, відсутності потрібної турботи і поваги до дитини, її індивідуальності, появі стану незахищеності від різних проявів навколишнього середовища (Яремчук В., 2010, с. 7–10²).

Соціальне сирітство є часто використовуваним терміном (зокрема, у науковому полі), але не закріпленим на законодавчому рівні, на позначення соціального явища, сутність якого полягає у виявленні великої категорії неповнолітніх осіб, котрі за різних обставин лишилися без піклування батьків. Соціальними сиротами називають дітей, які мають живих біологічних батьків. Проте, ці батьки фактично не займаються вихованням своїх нащадків і не піклуються про них.

Серед причин виникнення соціального сирітства можна назвати: низький рівень матеріального забезпечення багатьох сімей; безробіття обох чи одного з батьків; працевлаштування батьків за кордоном, що вимагає від них довготривалої відсутності в родині; відсутність постійного житла; асоціальний спосіб життя або участь у протизаконній діяльності одного або обох батьків; насильство щодо дітей у сім'ї тощо (Манохіна І., 2012, с. 26–27³).

Соціальне сирітство доцільно розглядати як соціокультурний феномен, який пов'язаний з послабленням соціального контролю з боку сім'ї як провідного інституту соціалізації, а також

² Яремчук В. В. (2010). Феномен соціального сирітства як наукова проблема. *Вісник психології і педагогіки ПНУ ім. В. Стефаника*, (15), 7–10.

³ Манохіна І. В. (2012). *Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування*: навч. посіб. Дніпропетровськ. 276 с.

трансформаціями у процесах міжпоколінної та міжособистісної комунікації між батьками й дітьми (Коваленко О., 2006⁴).

Вивчення досвіду щодо викорінення соціального сирітства показує його безрезультатність, що зумовлено причинами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Зокрема, сучасна українська сім'я через тривалі трансформаційні процеси в країні часто переживає кризові періоди, що негативно впливає на стан дітей і детермінує поширення соціального сирітства. Така динаміка своєю чергою призвела до збільшення кількості специфічних установ – дитячих будинків і шкіл-інтернатів. Утім, вітчизняна система закладів державної опіки над осиротілими або покинутими дітьми й досі залишається побудованою на засадах колективного виховання, успадкованих від радянських часів, які, на жаль, не змінилися за роки незалежності України.

Специфіка соціалізації осиротілих і покинутих дітей у закладах державної опіки полягає у тому, що вони відрізняються від своїх ровесників, які виховуються в сім'ях:

– мікрочинники соціалізації дитини, яка через втрату родини виховується в інтернатному закладі, мають зовсім іншу ієрархію, ніж для дитини, яка виховується в сімейному оточенні (провідними агентами соціалізації виступають дитячий колектив, соціально-педагогічний персонал інтернатного закладу або соціальної служби);

– соціальні стартові позиції такої дитини обумовлені рівнем їхнього здоров'я (психічного і фізичного), виховання та освіти, які вони отримали в інтернатних закладах;

– ступінь відкритості / закритості виховної установи впливає на обмежене коло спілкування її вихованців.

Тобто, йдеться про те, що провідним фактором соціальної значущості осиротілої чи покинутої дитини є заміна родини соціально-виховною установою. Це негативно позначається в майбутньому на адаптованості молоді, з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, до дорослого самостійного життя. Якщо осиротіла дитина не змогла засвоїти позитивний соціальний

⁴ Коваленко О. (2006). *Соціальне сирітство як соціокультурний феномен*: автореф. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини». Київ. 14 с.

досвід, то процес її соціалізації порушується, а поведінка стає соціально дезадаптованою (Бережна Л., 2013, с. 14–18⁵).

Отже, діти з сиротинців відрізняються від «сімейних» дітей рівнем розвитку особистості, станом здоров'я, інтелектом, що підтверджено спеціальними психологічними дослідженнями. Крім цього, у молоді з числа випускників інтернатних закладів відсутні необхідні життєві навички для початку самостійного життя. Зокрема, вони не мають навичок спілкування з іншими людьми, не вміють протистояти асоціальним явищам, переживають труднощі в особистому житті і побудові власної сім'ї.

Основним чинником, який впливає на становлення особистості вихованця інтернатного закладу, є пролонгована соціальна і психологічна депривація, яку науковці називають «закладовою» депривацією. Своєю чергою, психологи акцентують на ознаках так званого «госпіталізму», що проявляються у зниженій емоційності вихованців державних закладів опіки, їхній пасивності в організації і здійсненні будь-якої діяльності, а також підвищеному рівні конфліктності з ровесниками та іншими людьми. Отже, необхідність сімейного оточення для гармонійного соціального розвитку дитини, яка лишилася без родини, не викликає сумнів (Пеша І., 2012, с. 72–80⁶).

Міжнародний досвід державної опіки над осиротілими дітьми демонструє поступову відмову держав з гуманістично спрямованою соціальною політикою від інтернатних форм утримання таких дітей та орієнтацію на створення сімейних форм опіки.

Пріоритетною метою державної політики України у сфері соціального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, є організована діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, спрямована на поліпшення становища цих дітей шляхом відновлення і реалізація їх прав на сімейне піклування (Мордань О., 2015, с. 31⁷).

⁵ Бережна Л. (2013). До проблеми соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах інтернатного типу. *Гуманітарний вісник ДПУ імені Григорія Сковороди*. Педагогіка. Психологія. Філософія, (28), 14–18.

⁶ Пеша І.В. (2012). Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Український соціум*, (1), 72–80.

⁷ Мордань О. О. (2015). *Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків*: дис. ... канд. наук з держ. управ.: 25.00.02. Національна академія державного управління при Президентіві України. Київ, 234 с.

Для локалізації проблеми соціального сирітства на теренах України окрім проведення різних форм соціальної роботи з сім'ями, метою яких є формування основ відповідального батьківства, застосовуються різноманітні інноваційні сімейні форми опіки та утримання дітей, які з різних причин залишилися без батьківської турботи. Так, з 2005 р. триває реформування державної системи влаштування та опіки над осиротілими або покинутими дітьми, серед основних напрямків якого став розвиток родинних форм виховання і створення умов для реінтеграції таких дітей у сімейне оточення. Результатом проведених реформ стало існування в нашій країні чотирьох форм сімейного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської турботи (усиновлення; опіка; прийомні сім'ї; дитячі будинки сімейного типу), а також оплачуваної (сімейний патронат) і безоплатної (наставництво) соціальних послуг (Ілляшенко Ю., 2010⁸).

Отже, поряд з традиційними формами (усиновлення й опіка), які мають більш давню історію і традиції в нашій країні, з'явилися інноваційні форми сімейного влаштування і виховання осиротілих дітей (прийомні сім'ї, ДБСТ, сімейний патронат, наставництво та ін.). Їх поява зумовлена соціальними потребами гуманістичного виховання, максимальним врахуванням інтересів кожної дитини, необхідністю забезпечення оптимальних умов для її життєдіяльності у випадку позбавлення родинного оточення.

Серед зазначених інноваційних форм опіки належне місце займає дитячий будинок сімейного типу. Початок функціонування цього соціально-виховного інституту пов'язують з ім'ям австрійського лікаря і педагога Германа Гмайнера. Саме йому приписують його створення у 1949 р. в місті Імст SOS-Kinderdorf, що представляло собою дитячі містечка, об'єднані між собою в освітню систему. Згодом така практика опіки над осиротілими дітьми набула поступового поширення у багатьох країнах світу (Завгородня Т. і Плутагар І., 2021, с. 15⁹).

У Радянському Союзі зазначена система була запроваджена у 1987 р. в межах дослідно-експериментальної роботи, метою якої було

⁸ Ілляшенко Ю. Ю. (2010). *Становище дітей в Україні в період розбудови громадянського суспільства: історичний аспект (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.)*: автореф. ... канд. істор. наук; 07.00.0 – історія України. Черкаси. 20 с.

⁹ Завгородня Т. К., Плутагар І. Б. (2012). *Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)*: монографія. Івано-Франківськ. 208 с.

«визначення оптимального типу закладів» для утримання і виховання осиротілих дітей «від часу їх народження до початку трудової діяльності» (Власова О., 1993¹⁰). Через рік інновація була юридично закріплена прийняттям Постанови Ради Міністрів СРСР «Про створення дитячих будинків сімейного типу» (1988 р.), що передбачало створення у країні двох соціально-виховних структур:

1) дитяче містечко (створювалося з будинків для проживання сімей, які брали на виховання понад десять осиротілих дітей);

2) окрема сім'я (брала на виховання не менше п'яти дітей-сиріт; для родини виділявся спеціалізований будинок або багатокімнатна окрема квартира).

Зокрема, на території Української РСР у 1988-1991 рр. планувалося побудувати в Черкаській області ціле дитяче містечко. Утім цей соціальний проєкт так і не був реалізований через економічні й педагогічні труднощі, що призвели до відмови від нього.

Натомість практика створення окремих сімей, до яких влаштовувалися осиротілі діти, виявилася більш успішною. Тому в 1988 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР «Про створення в республіці дитячих будинків сімейного типу», яка юридично закріпила в нашій країні нову сімейну форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою її ухвалення було визначено «створення умов для дальшого посилення державної і суспільної турботи про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, більш повного поєднання суспільних, колективних і сімейних форм виховання цієї групи підростаючого покоління». Також у даному документі визначалися вимоги до створення, діяльності і фінансування дитячих будинків сімейного типу (Токарчук Л., 2019, с. 64–69)¹¹.

На сьогодні функціонування даної форми сімейного влаштування регулюється Сімейним кодексом України, Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» і Положенням про дитячий будинок сімейного типу, в яких подане нормативне

¹⁰ Власова О. І. (1993). *Проблеми професійної підготовки вихователів дитячих містечок у спадщині Германа Гмейнера*. Дис. ... канд. пед. наук; 13.00.01 – загальна педагогіки та історія педагогіки. Київ. 146 с.

¹¹ Токарчук Л. М. (2019). Дитячий будинок сімейного типу: питання правового регулювання. *Правова держава*, (34), 64–69.

визначення досліджуваної форми сімейного утримання і виховання дітей з числа сиріт та позбавлених батьківської опіки.

Функціонування дитячого будинку сімейного типу як відносно інноваційної форми сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, зумовлено наступними факторами:

- визначення в Україні державних пріоритетів сімейного влаштування і виховання осиротілих і покинутих дітей;

- необхідність у забезпеченні природного права кожної осиротілої або покинутої дитини на виховання в сімейному середовищі;

- актуалізація принципів гуманістичного виховання українських дітлахів;

- створення оптимальних умов для утримання і виховання дітей, які з різних причин залишилися без батьківської підтримки (Лєскова Л., 2016, с. 26¹²).

І хоча на початку ініціативи дитячий будинок сімейного типу планувався як інститут державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування, то на практиці він перетворився на родинну форму утримання і виховання таких дітей. З кожним роком кількість ДБСТ в Україні поступово зростала. Порівняймо дані статистичних звітів. Так, у 2000 р. їх функціонувало 91 одиниця, у 2005 р. таких закладів було вже 128, у 2018 р. у країні працювало вже 1039 закладів, де на сімейне утримання і виховання було влаштовано 6 тисяч 929 дітей.

Відповідно до сучасного правового поля, дитячим будинком сімейного типу вважається окрема сім'я, створена подружньою парою чи окремою особою, яка не перебуває у шлюбі, щоб опікуватися осиротілими або покинутими дітьми. Батьки-вихователі обов'язково мають бути повнолітніми і працездатними особами. Вони можуть взяти на спільне проживання, утримання і виховання не менше п'яти вихованців з числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (загалом дозволяється брати на виховання не більше мають можливість проживати в ДБСТ до досягнення ними 18-річного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих

¹² Лєскова Л.Ф. (2016). Дитячі будинки сімейного типу як інститут соціалізації дітей. *World Science: International Scientific and Practical Conference*. (9), 24–27.

навчальних закладах (Положення про дитячий будинок сімейного типу, 2002¹³).

Дитячий будинок сімейного типу є альтернативним соціально-виховним інститутом для осиротілих чи покинутих дітей. Проте, його не правомірно відносити до дитячих закладів особливого типу (тобто, називати дитячим будинком). Прихильники сімейної теорії відносять дитячий будинок сімейного типу до окремого виду квазісімейної системи виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що поєднує у собі ознаки інтернатної і сімейної форми влаштування.

Також серед науковців поширеним є думка, що ДБСТ – це різновид багатодітної сім'ї, де спільно з рідними дітьми батьків-вихователів живуть й утримуються діти-вихованці, які за різних обставин залишилися без батьківської турботи (Пеша І., 2012, с. 72–80¹⁴).

Основним виховним завданням дитячого будинку сімейного типу є соціалізація взятих під опіку дітей, що полягає в їхньому поступовому включенні до соціуму. Цей процес передбачає прийняття вихованцями соціального досвіду, засвоєння суспільних вимог і моральних принципів, здійснення соціально значущих (громадянських, сімейних та ін.) функцій. При цьому варто враховувати величезний вплив на протікання соціалізації того оточення, в якому перебуває дитина. Адже саме від оточення та відносин з ним залежить формування особистості. Тому важливим аспектом виховання у дитячому будинку сімейного типу є створення в ньому сприятливого соціокультурного середовища, що має стати підґрунтям для успішного розвитку соціально активної молоді, її соціалізації та інкультурації (засвоєння індивідом культурних надбань, що відрізняють його спільноту від інших людських груп).

Соціокультурне середовище дитячого будинку сімейного типу складає сукупність чинників (спілкування, побут, дозвілля, традиції, цінності), що забезпечують культуротворчу життєдіяльність великої родини. Створення в дитячому будинку сімейного типу соціокультурного середовища сприяє усвідомленню вихованцями своєї суспільної значущості, засвоєнню системи ціннісних ставлень і

¹³ Положення про дитячий будинок сімейного типу: постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 №564.

¹⁴ Пеша І.В. (2012). Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Український соціум*, (1), 72–80.

культурних надбань, формуванню у них досвіду взаємодії з соціумом. Продуктом соціокультурного середовища стає інкультурація усіх її членів – і дорослих, і дітей, що проявляється в їхньому включенні в культуротворчу діяльність, духовне спілкування, естетичне освоєння навколишньої дійсності (Черніговець Т., 2013¹⁵).

Дитячий будинок сімейного типу, який забезпечує своїм вихованцям сімейне оточення і родинне виховання, виконує функції, притаманні звичайній біологічній багатодітній сім'ї. Утім, соціальна сутність функцій ДБСТ, як родини з великою кількістю дітей, набувають специфічного забарвлення. Зокрема:

– економічна функція полягає в отриманні батьками-вихователями державного фінансування, щоб матеріально забезпечувати прийомних дітей (натомість у звичайній багатодітній родині батьки самотужки вирішують економічні питання);

– виховна функція здійснюється з огляду на індивідуальні особливості розвитку і риси характеру вихованців ДБСТ, їх потреби та уподобання (у звичайній родині виховний вплив на дитину має постійний характер);

– на комунікативну функцію великий вплив здійснює посилене бажання батьків-вихователів та інших дорослих допомогти вихованцям у пошуках власної сім'ї (тоді як між біологічними батьками й дитиною почуття любові і довіри є природними);

– функція рекреації виявляється в психологічній підтримці прийомних дітей батьками-вихователями та іншими членами ДБСТ, компенсаторності різних психічних стресів, яких зазнала осиротіла дитина;

– регулятивна функція полягає у набутті вихованцями соціального досвіду, розширення меж спілкування, засвоєння суспільних обов'язків та прав під впливом родинних стосунків у ДБСТ;

– особливого значення у функціонуванні ДБСТ набуває феліцитологічна функція (у перекладі «феліцита» означає «щастя»), яка дозволяє задовольнити потреби прийомних дітей в емоційній підтримці і любові з боку батьків-вихователів, сформувати в них відчуття захищеності та потрібності, створення умов для їхнього щасливого життя в сімейному оточенні.

¹⁵ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

Також дитячий будинок сімейного типу як соціально-виховний інститут виконує низку специфічних функцій:

- функція із забезпечення сприятливих умов для виховання і всебічного соціального розвитку вихованців, формування у них необхідних побутових навичок;

- захисна функція в соціальному, економічному та психологічному контексті;

- функція передачі вихованцям соціокультурного досвіду багатодітної родини, формування сімейних традицій та ціннісних орієнтацій.

Отже, соціальні функції дитячого будинку сімейного типу як соціально-виховного інституту в переважній більшості не відрізняються від функціонування звичайної біологічної багатодітної сім'ї.

Водночас є декілька особливостей, притаманних лише дитячому будинку сімейного типу. Зокрема, прийомні діти не пов'язані з батьками-вихователями біологічними зв'язками. При цьому деякі окремі вихованці пов'язані між собою кровними стосунками, які у поєднанні з подружніми стосунками батьків-вихователів і батьківсько-дитячими стосунками утворюють позитивну модель сімейного життя. Дитячий же колектив створює позитивну модель стосунків з однолітками, умови для соціалізації вихованців у мікросередовищі.

Ще однією особливістю функціонування дитячого будинку сімейного типу є те, що до переліку обов'язків батьків входять не тільки обов'язки вихователів у соціально-виховному інституті, а й обов'язок виконувати роль господарів великої багатодітної родини. Перед батьками-вихователями постають завдання корекції занедбаності здоров'я і відставання у соціальному та психічному розвитку прийомних дітей, подолання наслідків психологічних травм та ін. Така робота потребує від дорослих психолого-педагогічних і медичних знань, володіння навичками розв'язання різних проблем своїх вихованців, зокрема засобами соціокультурної діяльності.

Дитячий будинок сімейного типу має значний соціокультурний потенціал для виховання своїх підопічних. Цей потенціал дозволяє досягти ДБСТ об'єктивних переваг перед іншими соціально-виховними інститутами, перш за все інтернатного типу, виходячи з наступного:

- природність виховного процесу;
- комплексний підхід до виховання і соціокультурного розвитку вихованців;
- індивідуальний підхід до виховання і соціокультурного розвитку кожної дитини;
- стійкий емоційний контакт між батьками-вихователями й прийомними дітьми, що базується на довірливих відносинах;
- зацікавленість у добрих стосунках між батьками-вихователями і дітьми;
- тривалий виховний вплив батьків на прийомних дітей;
- здійснення контролю за негативними впливами на дітей з боку зовнішніх факторів (однолітки, засоби масової інформації, література тощо);
- здійснення батьками-вихователями контролю за негативними проявами серед біологічних і прийомних дітей (Пеша І., 2000, с. 10¹⁶).

У соціокультурному просторі дитячого будинку сімейного типу відбувається його багатогранна життєдіяльність: формуються соціальні статуси дитини, їх права та обов'язки; закладається підґрунтя для становлення світогляду та переконань вихованців, їхніх ціннісних орієнтацій, морально-етичних ідеалів, естетичного смаку, уподобань, соціальної поведінки, трудових навичок тощо.

Сімейне дозвілля як засіб виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в дитячому будинку сімейного типу

Враховуючи те, що у самій назві дитячого будинку сімейного типу присутня складова «сімейний», то в цьому соціально-виховному інституті

перед батьками-вихователями постають такі ж завдання, що й у звичайній сім'ї, з-поміж яких провідне місце займає завдання щодо створення умов для виховання і всебічного розвитку вихованців, а також передача їм сімейних традицій та етнокультурного досвіду. Виховна роль батьків здійснює домінуючий соціокультурний вплив на розвиток підопічних дітей. Сімейна атмосфера багатодітної родини, створена дорослими, характер стосунків між подружжям, їхнє ставлення до праці, участь у суспільному житті, інтереси,

¹⁶ Пеша І.В. (2000). Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу: автореф. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 «соціальна педагогіка». Київ, 20 с.

ціннісні орієнтири та загальний культурний рівень формують у вихованців власні морально-етичні ідеали й смаки, норми поведінки, трудові навички, ціннісні орієнтації – тобто усі ті якості, які формують особисту індивідуальність.

Проте, окрім позитивних характеристик соціокультурного середовища дитячих будинків сімейного типу, варто зацентувати увагу і на негативних моментах. Зокрема:

- неадаптованість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, яких взяли на виховання до ДБСТ, до сімейного способу життя;

- відсутність у вихованців відчуття сімейного колективу;

- аморфне ставлення прийомних дітей до різних видів життєдіяльності дитячого будинку сімейного типу (побутова, господарська, громадська, дозвіллева, творча та ін.);

- брак об'єднуючих культурно-дозвіллевих заходів у дитячому будинку сімейного типу;

- відсутність комунікації між членами багатодітної сім'ї;

- низький рівень морально-етичного виховання і культури поведінки вихованців;

- відсутність у вихованців мотивації щодо планування сімейного дозвілля;

- споживацьке ставлення вихованців дитячого будинку сімейного типу до будь-яких цінностей та ін. (Черніговець Т., 2013¹⁷).

Для запобігання негативних проявів у соціокультурному середовищі дитячого будинку сімейного типу в основу його родинного життя має бути покладена певна система цінностей членів сімейного колективу, зокрема родинні традиції і звички, дозвіллеві інтереси та уподобання, соціальні домагання і потреби. Відповідно, вихованці ДБСТ повинні засвоювати цінності і соціальні норми шляхом:

- залучення до культурних традицій, звичаїв і мови свого народу, які відтворюються в багатодітній родині;

- залучення до побутової культури дитячого будинку сімейного типу;

- наслідування позитивного прикладу батьків-вихователів, їхньої поведінки, манер та особливостей спілкування, виявлення у родині

¹⁷ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

взаємної любові і поваги, створюють сприятливе підґрунтя для соціокультурного ототожнення прийомних дітей з дорослими.

Отже, для повноцінної та успішної соціалізації, формування готовності прийомних дітей до самостійного життя особливу роль відіграє створення позитивного соціокультурного середовища і психологічного клімату в дитячому будинку сімейного типу, максимально сприятливих умов для розвитку вихованців з урахування їхніх індивідуальних потреб, забезпечення оптимальних умов життя та захисту прав.

Саме сімейне середовище дитячого будинку сімейного типу виступає для осиротілої чи покинутої дитини тим максимально сприятливим соціокультурним мікросередовищем, де сформується її особистість. Формування індивідуальності вихованця дитячого будинку сімейного типу – це результат його перебування у соціокультурному середовищі багатодітної сім'ї, в якій він розвивається і набуває певних якостей, що поступово засвоюються та усталюються. Індивідуальний розвиток вихованців ДБСТ здійснюється в контексті соціалізації і соціокультурного розвитку, основою якого виступає сімейне оточення та умови сімейного виховання в дитячому будинку сімейного типу.

На процес становлення і розвитку прийомної дитини впливає і мікроклімат у багатодітній родині, і взаємовідносини між її членами, і ставлення до дитини з боку інших членів, і матеріальні умови та ін. Саме родина виступає прикладом для наслідування у всьому, допомагає в реалізації потреби у соціальному спілкуванні, формує і розвиває у дитини певні якості, навички поведінки і способу життя, які відповідають прийнятним в суспільстві соціальним нормам і правилам.

Відповідно до зазначеного, на батьків-вихователів покладається турбота стосовно вихованців у таких напрямках:

- створення оптимальних умов (побут, харчування, догляд) для проживання і розвитку вихованців ДБСТ;

- забезпечення дотримання вихованцями ДБСТ оптимального режиму життєдіяльності (зокрема, планування справ на день або тиждень, розклад додаткових занять, розподіл обов'язків, планування відпочинку та ін.);

- забезпечення догляду за вихованцями дошкільного віку, проведення з ними розвивальних занять;

– контролювання та координація навчання дітей шкільного віку (установлення контактів з освітнім закладом, допомога у засвоєнні навчального матеріалу та виконанні домашніх завдань, контроль щодо відвідування освітнього закладу та ін.);

– сприяння у відвідуванні за бажанням дітей додаткових занять, а також виявлення дозвіллєвих уподобань і творчих здібностей вихованців, їхній розвиток (приміром, відвідування позанавчальних закладів, музичної чи художньої школи, спортивних секцій, гуртків та ін.);

– слідкування за станом здоров'я і рівнем фізичного розвитку вихованців ДБСТ;

– організація відпочинку та дозвілля вихованців ДБСТ.

Характерною ознакою дитячого будинку сімейного типу є те, що батьки-вихователі не проводять чіткої межі між особистим і професійним життям, між робочим і вільним часом. Подібне об'єднання особистої та професійної сфер батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, на думку авторів, слугують запорукою ефективного виховного впливу на вихованців.

Разом з цим важливо підкреслити, що самі батьки-вихователі не сприймають власну життєдіяльність у дитячому будинку сімейного типу як професійний обов'язок, а вихованців – як об'єкт професійного соціально-педагогічного і виховного впливу. Результати вивчення досвіду функціонування цих соціально-виховних інститутів демонструють, що дитячий будинок сімейного типу є для батьків-вихователів передовсім багатодітною родиною, в якій вони не розділяють дітей на рідних або прийомних і стають батьками для всіх вихованців. Отже, можемо стверджувати, що сім'я, родинні стосунки, спільне проведення вільного часу мають велике значення у житті батьків-вихователів.

Батьки-вихователі разом зі своїми дітьми й вихованцями планують і витрачають сімейний бюджет. Також на батьків-вихователів покладається обов'язок організації дозвілля і культурного відпочинку, виявлення і розвиток творчих здібностей вихованців дитячого будинку сімейного типу. Вони спільно з дітьми вирішують питання проведення сімейного дозвілля, куди поїхати, задовольняють свої дозвіллєві і соціокультурні потреби. Усе це створює свою унікальну родинну атмосферу затишку і комфорту в дитячому будинку сімейного типу. Діти відвідують звичайні дитячі садки і

школи, заклади охорони здоров'я і заклади позашкільної освіти, отримують додаткову освіту тощо. Дитячі будинки сімейного типу допомагають дітям, які не можуть проживати у власній сім'ї з різних причин, отримати родинне тепло, батьківську любов, сімейний затишок, а головне – сім'ю (Черновалюк Ю., 2018, с. 96¹⁸).

Дитячий будинок сімейного типу виступає головним носієм соціокультурних цінностей для своїх вихованців. У цьому соціально-виховному інституті, як у будь-якій іншій сім'ї, дітьми засвоюється близько 60% від загального об'єму необхідної інформації, яка згодом перетвориться на основу для соціальної і культурної самоідентифікації особистості. У процесі формування у дітей навичок спілкування в багатодітній родині і опанування ними суспільно прийнятих стандартів поведінки робляться перші кроки на шляху соціалізації вихованців ДБСТ та їхнього соціокультурного розвитку. Ефективне родинне виховання у дитячому будинку сімейного типу має спиратися, найперше, на особистий приклад батьків-вихователів та їхній беззаперечний авторитет, індивідуальний підхід до кожної дитини, взаєморозуміння і доброзичливість, уважне ставлення до потреб, інтересів і бажань дитини тощо (Бабенко Н., 2008, с. 141–147¹⁹).

Значної актуальності набуває питання організації в дитячому будинку сімейного типу дозвіллевої діяльності і зокрема сімейного дозвілля, що мають безперечний вплив на створення соціально-культурного середовища в багатодітній сім'ї, вироблення ціннісних орієнтацій з метою духовного збагачення та задоволення культурно-дозвіллевих інтересів кожного її члена. Адже дозвілля має значний потенціал для створення соціокультурних орієнтацій окремих індивідів та різних соціальних груп.

Дозвіллям називають сукупність різних видів занять або діяльності, що здійснюється людиною у вільний час. Результатом дозвіллевої діяльності стає розвиток особистісних якостей людини, а її потреби – духовні, фізичні та інші соціально значимі – задовольняються. Дозвілля не повинно бути марним проведенням часу або байдикуванням, і не має відбуватися за принципом «що

¹⁸ Черновалюк Ю.Ю. (2018). Права та обов'язки батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу з виховання дітей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція, (33), 96–98.

¹⁹ Бабенко Н.Б. (2008). Вплив соціально-культурної сфери на соціалізацію особистості. *Культура і сучасність*, (1), 141–147.

хочу, те й роблю». Дозвілля повинно бути розвиваючою діяльністю людини у вільний час, яка може полягати у засвоєнні соціокультурних цінностей, пізнанні нового, аматорській праці, творчості та іншим улюбленим заняттям особистості тощо (Кочубей Н., 2015²⁰).

Дозвілля є частиною вільного від роботи та виконання побутових обов'язків часу, яку людина може використовувати для спілкування з друзями, прогулянок і розваг, споживання цінностей духовної культури, а також інших форм нерегламентованої діяльності, що в результаті дозволяє особистості відпочити і забезпечити подальший власний соціокультурний розвиток.

Зважаючи на те, що дозвілля задовольняє не тільки дозвіллі потреби та інтереси людини, воно певним чином сприяє соціалізації особистості. Оскільки процес соціалізації передбачає зокрема опанування людиною соціально прийнятих зразків, засвоєння культурних норм і цінностей, залучення до культурних надбань людства, то дозвілля можемо розглядати як час для духовного зростання особистості, розвитку її творчих здібностей та моральних якостей [Бойко О., 2011, с. 15²¹].

Важливого значення набуває сімейне дозвілля. Адже саме сім'ю вважають основним носієм традицій, де формується духовний світ, виховується працелюбність та повага до старших. Сімейне дозвілля трактують як частину вільного часу членів родини, яку вони використовують для власної аматорської діяльності, розваг і відпочинку, самореалізації творчого потенціалу кожного члену сім'ї. Сімейне дозвілля є важливим соціокультурним феноменом, в якому поєдналися такі аспекти сімейної життєдіяльності, як родинні та святкові традиції, дозвіллі інтереси та потреби, система виховання та спілкування (Бабенко Н., 2005, с. 102–111²²).

Сімейному дозвіллю притаманний рекреаційно-розвиваючий характер. Воно здійснюється відповідно до національних й етнорегіональних традицій, сімейних цінностей і традицій життєдіяльності родини. В межах сімейного дозвілля задовольняються різноманітні потреби і реалізуються потенціали всіх

²⁰ Кочубей Н.В. (2015). *Соціокультурна діяльність*: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 122 с.

²¹ Бойко О.П. (2011). *Культура дозвілля у суспільстві ризику*: монографія. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 285 с.

²² Бабенко Н.Б. (2005). Соціально-культурний потенціал сімейного дозвілля. *Український соціум*, (5–6), 102–111.

членів сім'ї – від пізнавальних, естетичних, комунікативних, творчих до фізично-розвиваючих, гедоністичних і розважальних (Черніговець Т., 2013²³).

Враховуючи основні характеристики сімейного дозвілля, дозвіллєві заняття у дитячому будинку сімейного типу можна згрупувати за такими критеріями:

– за критерієм енергетичних витрат дозвілля розділяють на пасивне та активне;

– за критерієм дозвіллєвого спрямування дозвілля буває культурним, споживацьким та антикультурним;

– за критерієм кількості учасників, які беруть участь у дозвіллєвих заняттях, розрізняють такі види дозвілля: родинне, сімейне та дозвілля окремого члена сім'ї (або масове, групове та індивідуальне);

– за критерієм місця проведення дозвілля вирізняють такі види: дозвілля в колі родини, дозвілля в культурно-дозвіллєвому закладі, дозвілля на лоні природи тощо.

Також можна виокремити ще такі види дозвіллєвої діяльності в колі багатодітної родини:

– індивідуальне дозвілля (читання друкованої продукції – газет, журналів або книг, прослуховування радіо і перегляд телепередач тощо);

– публічно-видовищне дозвілля (відвідування дозвіллєвих закладів – театрів і кінотеатрів, закладів культури – концертів та музеїв, спортивних видовищ тощо);

– комунікативне дозвілля (спілкування з друзями, родичами, близькими, сусідами та ін.);

– спортивне дозвілля (заняття фізичною культурою, окремими видами спорту, ранкова та вечірня гімнастика, водні процедури);

– рекреаційне дозвілля (розваги та ігрова діяльність задля розумового і фізичного розвантаження, відвідування гуртків, любительських об'єднань та клубів за інтересами, танцювальних вечорів та дискотек, вечорів відпочинку, здійснення туристичних походів та мандрівок);

– пасивний відпочинок (прогулянки без певної мети, спокій, зміна напруженості врівноваженістю тощо);

²³ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

– заняття, які відносяться до антикультурних та антисоціальних явищ (безцільне «вбивання часу», зловживання алкоголем, наркоманія, хуліганство і злочинність, азартні ігри).

Дозвіллева діяльність у дитячому будинку сімейного типу допомагає створити в ньому соціокультурне середовище для успішної адаптації прийомних дітей до умов проживання в родинному середовищі. Критеріями успішності цього процесу є:

– усвідомлення, прийняття і виконання вихованцями ДБСТ норм колективного (у нашому випадку – сімейного) життя;

– гармонізація особистісного та сімейного у системі життєдіяльності дитячого будинку сімейного типу;

– контроль над поведінкою вихованців, можливість протистояння негативному впливу та адекватного ставлення вихованців ДБСТ до виховного впливу з боку батьків-вихователів;

– узгодженість взаємовідносин між батьками-вихователями і прийомними дітьми;

– активна участь вихованців у житті багатодітної сім'ї, якою виступає дитячий будинок сімейного типу;

– задоволення вихованцями своїм соціальним статусом;

– сформовані і розвинені у вихованців ДБСТ навички та вміння (побутові, трудові, комунікативні, соціальні та ін.);

– особиста культура і соціальна активність дітей.

Одним із провідних принципів сімейного дозвілля є принцип спільній участі батьків і дітей у дозвіллевих заходах. Проведення їх нарізно створює протиріччя з самою природою родинного дозвілля, оскільки окремі дозвіллеві заняття не сприяють взаємному збагаченню та взаємодії між членами сім'ї. Відповідно до цього принципу, наявність спільних інтересів і захоплень сприятиме вирішенню в дитячому будинку сімейного типу проблеми поколінь, побудувати, зблизити і зміцнити батьківсько-дитячі стосунки (Петрова С., 2017, с. 93–97²⁴).

Будучи своєрідною психолого-педагогічною системою, сімейне дозвілля забезпечує реалізацію таких соціальних функцій в життєдіяльності багатодітної сім'ї, якою є дитячий будинок сімейного типу:

²⁴ Петрова С. (2017). Роль соціально-виховного простору в становленні особистості дитини-сироти. *Нова педагогічна думка*, (1), 93–97.

– рекреаційна функція (спрямована на зняття виробничої перевтоми, відновлення фізичних, розумових і психічних сил кожного мешканця дитячого будинку сімейного типу, неформальне спілкування, зміцнення їхнього здоров'я шляхом участі в ігрових, оздоровчих, розважальних, спортивних та інших дозвіллевих заходах);

– виховна функція (загалом ця функція полягає у добровільному включенні людини в дозвіллеву діяльність і цілеспрямованому розвитку особистісного потенціалу; ефективність здійснення цієї функції у родинному колі ДБСТ визначається відповідним використанням вільного часу, формуванням високої культури дозвілля, раціональним використанням вільного часу);

– комунікативна функція (полягає у багатоаспектності сімейного спілкування в рамках дозвіллевої діяльності);

– соціальна функція (дитячий будинок сімейного типу стає тією соціальною групою, у межах якої вихованці соціалізуються, знаходять сенс свого існування, інтегруються в соціум, задовольняють потребу в самоідентифікації, відчують свою приналежність до багатодітної родини);

– творча функція (полягає у створенні оптимальних умов для виявлення і розвитку творчих здібностей кожного вихованця дитячого будинку сімейного типу; забезпечує самовдосконалення у вільний час);

– пізнавальна функція (задовольняє потребу в додатковій інформації та набутті нових знань; активна пізнавальна діяльність є важливим чинником соціально-культурного розвитку вихованців дитячого будинку сімейного типу);

– ціннісно-орієнтаційна функція (формування і розвиток соціокультурних цінностей, суспільно прийнятих норм і зразків поведінки вихованців дитячого будинку сімейного типу);

– функція інкультурації (полягає у входженні вихованців дитячого будинку сімейного типу в культуру, оволодіння ними етнокультурним досвідом: основний зміст інкультурації полягає в засвоєнні дітьми особливостями мислення й дій, моделями поведінки, які становлять культуру);

– гедоністична функція (забезпечує відчуття людиною в процесі дозвілля духовного задоволення, насолоди).

До означених функцій сімейного дозвілля в ДБСТ можна додати ще такі важливі функції: оптимізація подружніх та батьківсько-дитячих стосунків; збереження і передача сімейних традицій та звичаїв; формування у вихованців дитячого будинку сімейного типу довіри до суспільства та підготовка до системи суспільних відносин (Олійник О., 2016, с. 44²⁵).

Окрім реалізації основних соціальних функцій, сімейне дозвілля в межах функціонування дитячих будинків сімейного типу забезпечує:

- задоволення індивідуальних і спільних дозвіллевих інтересів батьків-вихователів та дітей;

- формування у його вихованців психологічної готовності до спільного проживання в ДБСТ, зокрема: відносини взаємної турботи, поваги, допомоги, підтримки, згуртованості, щирості, вдячності, співучасті, співпереживання, любові, вірності тощо;

- корекція відхилень у поведінці вихованців дитячого будинку сімейного типу;

- створення позитивного сімейного мікроклімату, що допомагає створити у вихованця ДБСТ позитивний «Я-образ», сформувати належну особисту культуру і творчий тип особистості, які характеризуються пролонгованою організацією часу, співвіднесеного зі змістом сімейного життя.

Соціально організоване дозвілля в дитячому будинку сімейного типу створює сприятливі умови для реалізації соціальних потреб його вихованців. Переваги сімейного дозвілля полягають у тому, що всі види соціокультурної діяльності, характерні для нього, засновані не на примусі, а на заохоченні. Участь у них викликана не необхідністю або вітальними потребами, а стимульована прагненням до вільного самовиявлення, забезпечує умови для задоволення будь-яких вищих потреб та культурних інтересів здорової людської особистості. Вона вільно реалізується у дозвіллевому просторі і часі, моделює соціальну діяльність та суспільні відносини ідеального суспільства.

Отже, дитячий будинок сімейного типу як звичайна багатодітна сім'я перетворюється на справжній осередок соціокультурного життя, відпочинку та сімейного дозвілля. Сімейне дозвілля стає важливим джерелом згуртованості багатодітної сім'ї, де родинне середовище виступає в якості соціокультурного підґрунтя для успішної

²⁵ Олійник О.О. (2016). Технології дозвіллевої діяльності з сім'ями. *Культура і сучасність*: альманах, (1), 41–46.

життєдіяльності дитячого будинку сімейного типу. Сімейне дозвілля впливає на формування системи ціннісних орієнтацій, які сприяють духовному збагаченню і задоволенню культурно-дозвіллевих потреб та інтересів кожного її вихованця.

Форми і методи залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціально-культурної діяльності

Функціонування дитячого будинку сімейного типу передбачає досягнення батьками-вихователями важливої соціально-педагогічної мети, яка полягає у забезпеченні якомога успішної адаптації вихованців до соціального середовища, максимальної нейтралізації попереднього негативного досвіду, компенсації недоліків фізичного і психологічного розвитку, набутих в умовах перебування в асоціальному оточенні (Пеша І., 2012, с. 72–80²⁶).

Специфіка соціокультурного розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, обумовлена такими чинниками:

– набутим соціокультурним досвідом (приміром, у більшості сиріт він взагалі відсутній або на нього не зверталася увага в біологічних сім'ях дітей);

– віковими особливостями осиротілих дітей.

За спостереженнями психологів, переважна більшість цієї соціально вразливої категорії дітей і підлітків мають досить занижену самооцінку, у них відсутні навички спілкування. У дітей, які перебували в інтернатних закладах деякий або навіть досить тривалий час, спостерігається також високий рівень тривожності й замкнутості. Усе це призводить до певних особливостей у їхній картині світу, стратегіях спілкування та взаємодії з іншими дітьми, процесі формування соціальності. Особливості соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які потрапили на проживання і виховання до ДБСТ, вкотре доводять актуальність та необхідність вивчення форм і методів формування їхньої соціальності шляхом залучення до соціально-культурної діяльності.

Загалом, грецьке слово «метод» означає «шлях, спосіб пізнавальної, практичної діяльності людини». Метод є сукупністю підходів, прийомів, операцій практичного чи теоретичного засвоєння

²⁶ Пеша І.В. (2012). Дитячі будинки сімейного типу як особлива форма сімейної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Український соціум*, (1), 72–80.

дійсності. Відповідно, до методів формування соціальності дітей-сиріт в умовах виховання в дитячому будинку сімейного типу можна віднести метод стимулювання їх соціокультурної активності, метод формування спільної діяльності, метод фізичної релаксації та рекреації, а також включення в соціокультурну діяльність.

Загалом, соціокультурна діяльність – це цілеспрямований, спеціально організований процес залучення людини до культурних цінностей суспільства і активного її включення в цей процес. Соціокультурна діяльність є самостійною складовою загальної системи соціалізації особистості і соціального виховання. Метою соціокультурної діяльності є проведення змістовного дозвілля, задоволення культурно-дозвіллевих потреб, забезпечення оптимальних умов для творчої та аматорської самореалізації особистості, виявлення її здібностей та самовдосконалення у вільний час.

Соціально-педагогічний аспект соціокультурної діяльності в дитячому будинку сімейного типу полягає в створенні батьками-вихователями оптимальних умов для соціалізації, виховання і соціокультурного розвитку вихованців. Зазначені процеси здійснюються у дозвіллевих формах і спрямовані на вирішення наступних виховних завдань:

- залучення вихованців ДБСТ до культурних надбань, формування системи їхніх ціннісних орієнтацій;
- сприяння виявленню вихованцями ДБСТ своєї соціальної активності та ініціативи у дозвіллевій сфері, підвищення їхньої дозвіллевої кваліфікації, яка полягає у формуванні вмінь змістовно й різноманітно проводити свій вільний час задля саморозвитку і самовдосконалення;
- створення умов для виявлення і розвитку здібностей вихованців ДБСТ, реалізації їхнього творчого потенціалу і позитивного самоствердження.

Залучення вихованців дитячих будинків сімейного типу до соціокультурної діяльності має відбуватися шляхом впливу на розум і почуття дітей-сиріт з метою формування в них позитивних якостей і подолання негативних, а тому повинен виявлятися у наступному.

1 Формування позитивної «Я-концепції», яка ґрунтується на позитивному ставленні дитини до самої себе та об'єктивності її самооцінки; виступає підґрунтям для подальшого розвитку

особистості дитини. Позитивна Я-концепція характеризується такими трьома чинниками:

– упевненість дитини в доброзичливому ставленні до неї інших людей;

– переконаність в ефективному опануванні будь-яким видом діяльності;

– відчуття особистісної значущості, підвищення самооцінки та формування навичок комунікабельності.

Саме сфера соціокультурної діяльності надає можливість осиротілим дітям, які виховуються в умовах ДБСТ, розкрити нереалізований творчий потенціал і розвинути позитивне самоприйняття. Вагома роль при цьому відводиться батькам-вихователям, які залучають вихованців дитячого будинку сімейного типу до різних форм соціокультурної діяльності. Саме від їхньої мудрості, терпіння, підтримки, здійснення індивідуального підходу в значній мірі залежить, наскільки швидко дитина зможе опанувати той чи інший вид соціокультурної діяльності, познайомитися з надбаннями культурної спадщини, сформувати навички естетичного світосприйняття тощо. Перед батьками-вихователями стоїть важливе завдання вчасно помітити, підтримати та розкрити творчий потенціал кожної прийомної дитини, дати змогу їй повірити у власні здібності та сили, відчути значимість своєї діяльності для родини, в якій вона наразі перебуває і виховується.

Для успішного формування соціокультурних навичок, розвитку власного творчого потенціалу, кожна дитина має розуміти і відчувати значущість і важливість своєї діяльності не тільки для себе, а й для задоволення культурних потреб глядацької аудиторії. Тому залучення вихованців дитячих будинків сімейного типу до участі у заходах, що проводяться зокрема на базі місцевих закладів культури, є надзвичайно важливим.

2) Формування навичок колективної взаємодії та співпраці. Для успішної соціальної адаптації дитина має позитивно ставитися до себе і до інших людей. Якщо в дитини сформована позитивна Я-концепція, то в неї є розвинені такі навички та уміння, як: домовлятися з друзями, виконувати спільні дії, надавати необхідну допомогу, розподіляти обов'язки, зважати на інтереси й бажання інших дітей і дорослих, поважати думку іншої людини, позитивно вирішувати конфлікти та ін.

Особливо це стосується дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у яких через складні життєві обставини, в яких доводилося у прямому значенні цього слова виживати, дуже часто взагалі відсутня комунікабельність, вміння позитивно спілкуватися з однолітками та дорослими, домовлятися про спільні дії, спрямовані на отримання певного позитивного результату. Саме тому завдання батьків-вихователів поступово навчити взаємодіяти з іншими людьми, формувати комунікативну культуру тощо.

3) Формування необхідних умінь і навичок у відповідності з індивідуальними інтересами і нахилами дитини, потреби в соціально схвалюваній діяльності. Йдеться про те, що у свій вільний час вихованці дитячого будинку сімейного типу повинні займатися корисною діяльністю, вміти включатися у різні види діяльності, зокрема у соціокультурну і дозвілєву, мати навички самостійно її здійснювати.

4) Формування емоційного, етичного, вольового компонентів світогляду в дітей через естетичні уявлення у творчій діяльності. Важливо навчити вихованців дитячого будинку сімейного типу розкриватися і перевтілюватися.

Отже, в процесі здійснення соціокультурної і дозвілєвої діяльності з вихованцями дитячих будинків сімейного типу слід чітко розуміти специфіку її організації з даною категорією дітей, брати до уваги індивідуальні особливості та рівень розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Залучення вихованців дитячих будинків сімейного типу до соціокультурної діяльності можливе шляхом організації батьками-вихователями сімейних дозвілєвих заходів: родинних свят, сімейних ігрових шоу, казкових спектаклів із залученням членів родини, творчих конкурсів тощо. Важливо, що під час спільної дозвілєвої діяльності батьки-вихователі і вихованці ДБСТ пробують себе у різноманітних амплуа: вони можуть бути і організаторами, і акторами, і консультантами, а також активними учасниками сімейних дозвілєвих заходів. Важливо також акцентувати увагу на самоцінності родинних дозвілєвих занять, яка полягає в тому, що в межах їх проведення власний досвід вихованців не просто передається їм (як у навчанні), він набувається та усвідомлюється ними, формується життєва позиція і самовизначення дітей.

Отже, у вихованців дитячого будинку сімейного типу в рамках соціокультурної діяльності поєднуються виховання і відпочинок. Відповідно, добір методів для організації соціокультурної діяльності повинен ґрунтуватись на основі цих цілей, а також на основі тієї чи іншої форми. Зокрема, у контексті дозвілєвої педагогіки під методами розуміють «шляхи і способи здійснення виховного і освітнього процесів у сфері вільного часу». Відповідно до зазначеного, вибір того або іншого методу залежить від форми реалізації соціокультурної діяльності – групової або масової.

У процесі вибору форм і методів залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціокультурної діяльності варто зважати на принципи дозвілєвої діяльності, які представляють собою соціальні, теоретичні, політичні, культурні, організаційні засади, на яких власне і базується соціально-культурна діяльність. Вони демонструють вимоги, що висуваються суспільством перед соціокультурною і дозвілєвою сферами.

Існує декілька класифікацій принципів. Зокрема, І. Гармаш визначає такі принципи соціокультурної діяльності:

– принцип інтересу – провідний в процесі здійснення соціокультурної діяльності; домінування зазначеного принципу обумовлено тим, що соціокультурна діяльність зумовлюється особистими потребами людини, а інтерес виступає її провідним мотивом. Батькам-вихователям дитячого будинку сімейного типу необхідно вчасно помітити інтерес, який дитина виявляє до певного виду діяльності, підтримати його та почати розвивати;

– принцип єдності рекреації й пізнання полягає у тому, що культура розширює кругозір людини, піднімає дозвілля на високий творчий рівень, може стати мотиватором для здійснення самоосвіти або саморозвитку;

– принцип спільної діяльності, яка формує створює традиції, реалізуючи закладений в дозвіллі творчий потенціал; роль батьків-вихователів полягає в тому, щоб навчити дитину домовлятися з іншими про дії необхідні для досягнення спільної мети (Гармаш І., 1992²⁷).

Залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціокультурної діяльності можна здійснювати з урахуванням інших

²⁷ Гармаш І.І. (1992). У годину дозвілля. Київ, 256 с.

принципів дозвілєвої діяльності, запропонованих українською культурологією І. Петровою:

– принцип інтересу (який так само, як і в попередній класифікації, вважаються провідним), який полягає у відповідності дозвілєвого заняття нахилам та уподобанням дитини, враховуючи її інтереси та сприяючи не лише їх задоволенню, а й пробудженню нових потреб і запитів, формуючи при цьому нові духовні цінності;

– принцип системності, який полягає у цілеспрямованій, системній організації соціокультурної діяльності з метою оптимального використання дитиною дозвілєвого часу, розвитку її індивідуальної соціальної ініціативи та активності, а також відволікання від асоціальної поведінки;

– принцип добровільності, який полягає у певній незалежності соціокультурної діяльності і вільному виборі дитиною дозвілєвого заняття;

– принцип диференціації, який полягає у врахуванні індивідуальних особливостей і творчих здібностей вихованців дитячого будинку сімейного типу, дозвілєвих інтересів і потреб, вікової специфіки, статевої приналежності, рівня духовного і соціокультурного розвитку тощо;

– принцип доступності, який полягає у задоволенні культурних потреб і запитів усіх вихованців ДБСТ, систематичне вивчення їхніх бажань з метою розвитку творчого потенціалу і заохочення до самодіяльності, яка проявлятиметься на різних рівнях культурно-дозвілєвої діяльності;

– принцип самодіяльності полягає у виявленні творчої активності, захоплення й ініціативності дітей, індивідуальному підході, який передбачає врахування індивідуальних запитів і здібностей, а також можливостей вихованців ДБСТ в процесі культурної діяльності, інтереси (Петрова І., 2005, с. 39²⁸).

Отже, важливо спрямовувати дітей-сиріт і дітей без батьківського піклування, які виховуються у ДБСТ, на соціально значущі дозвілєві заняття, оскільки багатство соціокультурної діяльності особистості залежить від всебічного і повного прояву цього потенціалу в життєдіяльності багатодітної родини і суспільства. Залучення вихованців дитячого будинку сімейного типу до соціокультурної

²⁸ Петрова І.В. (2005). *Дозвілля в зарубіжних країнах*: підручник. Київ, 403 с.

діяльності є процесом їхнього перевтілення в суспільних індивідів, в активних і творчих особистостей, які в майбутньому дорослому житті будуть насолоджуватися повноцінним життям у згоді з самою собою і суспільством. Цей процес передбачає активну діяльність батьків-вихователів та інших дорослих у передачі дітям соціокультурного знання і досвіду в організації розумного і соціально корисного дозвілля.

**Шляхи підвищення
соціально-культурного
потенціалу дитячого
будинку сімейного типу**

Проблема виховного потенціалу дитячого будинку сімейного типу актуалізує пошук шляхів оптимізації його соціокультурного середовища. Соціокультурна і дозвіллева діяльність виступає своєрідним адаптаційним середовищем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які мають звикнути до умов проживання в сімейному оточенні.

За оцінками фахівців, проблема соціокультурної діяльності у багатьох дитячих будинках сімейного типу пов'язана певним чином з тим, що батьки-вихователі мають недостатній рівень досвіду організації та проведення сімейного дозвілля. В більшості багатодітних сімей проведення дозвілля не планується, вільний час заповнюється ситуативно-випадковими заняттями. Такий стан речей підтверджує відсутність у вихованців ДБСТ мотивації відвідування культурних заходів – експозицій у музеях, виставок в картинних галереях або художніх музеях, театральних вистав, дитячих книгозбирань і бібліотек та ін. Численні дослідження доводять про переважання пасивних або розважальних видів дозвілля. Приміром, вихованці міських дитячих будинків сімейного типу найчастіше віддають перевагу проведенню вільного часу або відпочинку у закладах паркового типу.

Отже, ефективність соціально-виховної функцій дитячого будинку сімейного типу, міцність психологічних зв'язків між батьками-вихователями та дітьми в більшості своїй залежать від способу використання багатодітною родиною свого вільного часу і соціальної спрямованості дозвілля. Тому можна розширити сімейно-дозвіллеву діяльність дитячих будинків сімейного типу задля підвищення їхнього соціально-культурного потенціалу. Зокрема, до

родинного дозвілля ДБСТ можна додати такі види дозвіллевої діяльності:

– *пізнавальне дозвілля* (проведення ігор-вікторин «Що? Де? Коли?», «Поле чудес» та ін.; обговорення з дітьми прочитаних книг, збирання домашньої бібліотеки, придумування казок та оповідань; колекціонування та ін.);

– *розважально-ігрове дозвілля* (організація у дворі або на природі рухливих ігор та тематичних сімейних розваг, конкурсів, квестів тощо);

– *творче дозвілля* (спільні заняття творчими видами діяльності – флористикою, вишивкою, ліпленням, малюванням, виготовленням виробів із соломки, іграшок на новорічну ялинку, подарунків з нагоди різноманітних свят, віршування, музикування, інсценізація казок тощо);

– *соціально-культурне дозвілля* (організація і проведення виставок творчих робіт дітей у закладах освіти і культури – школі, будинку культури, бібліотеці; спільна участь у благодійних заходах; реалізація спільних культурно-мистецьких проєктів з іншими дитячими будинками сімейного типу; участь дітей у концертних програмах у закладах культури та ін.);

– *фізично-оздоровче дозвілля* (проведення різноманітних спортивних свят за участю всієї родини, наприклад «Тато, мама, я – спортивна сім'я», спортивних змагань для дорослих і дітей, спільні туристичні походи, рухливі ігри у дворі, відпочинок на природі тощо);

– *святкове дозвілля* (святкування важливих сімейних подій – днів народження дорослих і дітей, іменини, закінчення навчання у школі, вступ до університету та ін.; відзначення державних, національних та релігійних свят у колі родини);

– *побутове дозвілля* (спільно з дітьми доглядати за квітами, займатися аквіріумістиком, шити і в'язати, збирати гриби і лікарські рослини, захоплюватися риболовлю, працювати на присадибній ділянці; цікавим можна зробити і колективне прибирання приміщення, догляд за домашніми тваринами та багато іншого) (Черніговець Т., 2013²⁹).

²⁹ Черніговець Т. (2013). Дозвілля як чинник формування культурного простору в дитячих будинках сімейного типу. *Освіта регіону: український науковий журнал*, (3).

Окрему увагу дослідники зосереджують на такому вагомому соціально-культурному і виховному компоненті сімейного дозвілля, як гра. Адже саме гра виступає основою і багатьох форм дозвілля (зокрема, конкурсів, ігрових програм, свят та ін.), природною потребою в розвитку кожної дитини, засобом формування пізнавальної, творчої, морально-вольової та емоційно-психологічної сфер. Гра дозволяє виконувати різні ролі, моделювати сімейний, культурний та соціальний простір, тим самим оптимізувати процес адаптації дітей, вихованців дитячого будинку сімейного типу, до самостійного проживання у суспільстві. Також гра сприяє гармонізації сімейних відносин між батьками-вихователями та їхніми вихованцями, поглибленню взаєморозуміння, формує почуття колективізму, відповідальності, радості, щастя, сприяє розвитку креативності та соціалізації.

Особливості організації сімейного дозвілля зумовлюють його значний соціокультурний потенціал і можливості використання як у соціалізації вихованців дитячих будинків сімейного типу, так і збагаченні духовного потенціалу суспільства загалом. Відповідно до зазначеного, важливим в організації родинного дозвілля в ДБСТ видається дотримання таких принципових засад:

- гуманізація (створення сприятливих умов для формування гуманістично орієнтованої особистості вихованця ДБСТ та його спрямованості на творчу самореалізацію);

- науковість і системність (полягає в забезпеченні оптимальних умов для розширення і поглиблення знань, умінь і навичок у сфері дозвілля та інтегруючої функції дитячого будинку сімейного типу як багатодітної сім'ї для формування нових цінностей);

- доступність і добровільність (забезпечення права вибору і реалізації дозвіллевих потреб вихованців ДБСТ, їхньої творчої самореалізації, самовдосконалення, набуття дітьми додаткових знань, умінь і навичок тощо);

- культурно-дозвіллева активність особистості (передбачає створення умов та психолого-педагогічної атмосфери в дитячому будинку сімейного типу, яка сприяє максимальному самовиявленню, виявленню творчої активності, обдарованості й таланту кожного вихованця);

- багатокладність і варіативність (полягає у широкому виборі змісту, форм і засобів сімейного дозвілля для всіх членів ДБСТ);

– наступність в організації сімейного дозвілля (передбачає об'єднання зусиль багатодітної сім'ї та культурно-дозвіллевих закладів) (Бабенко Н., 2008, с. 143³⁰).

Отже, дотримання принципів засад організації змістовного родинного дозвілля у дитячих будинках сімейного типу дозволить підвищити соціокультурний потенціал та ефективність культурно-педагогічного процесу, спрямованого на соціалізацію вихованців.

Не менш важливим моментом у підвищенні соціокультурного потенціалу ДБСТ є правильна спрямованість сімейного дозвілля як необхідну передумову нормального функціонування будь-якої сім'ї. Йдеться про особистий приклад батьків-вихователів, які володіють вміннями з користю для себе та домашніх заповнювати свій вільний час, своє дозвілля. Позитивний (або негативний) дозвіллевий досвід засвоюється дітьми і відтворюється ними в їхньому майбутньому дорослому житті.

Тому підвищення соціокультурного потенціалу багатодітної родини передбачає створення в ній здорової атмосфери і добрих стосунків з рідними, друзями, що слугуватиме найкращою формою задоволення потреби вихованців у комунікації та зміцненні соціальних зв'язків. Зокрема, традиції запрошення і прийому гостей чи відвідування друзів або родичів також виступають різновидом сімейного дозвілля, що безперечно пов'язане з відпочинком, спілкуванням у колі близьких по духу людей.

Від того, чим насичується родинна атмосфера і спілкування в багатодітній сім'ї, наскільки повноцінно і з користю відпочивають батьки-вихователі і діти, залежить відновлення їхніх фізичних і духовних сил, зміцнення здоров'я всіх членів багатодітної родини. Численні дослідження авторів доводять, що в тих сім'ях, де батьки приділяють увагу спільному відпочинку з дітьми, розширенню їхнього кругозору, залученню до домашніх справ, спостерігається відсутність конфліктів, взаєморозуміння, створюється позитивний сімейний мікроклімат. Відомо, що головним засобом виховання завжди був, є і буде особистий приклад батьків, а тому ефективність зусиль останніх залежить, насамперед, від їхніх учинків, поведінки, всього способу життя.

³⁰ Бабенко Н.Б. (2008). Вплив соціально-культурної сфери на соціалізацію особистості. *Культура і сучасність*, (1), 141–147.

Сімейне дозвілля виступає вагомим чинником соціокультурного процесу в дитячих будинках сімейного типу, в якому батьки-вихователі і вихованці стають його суб'єктами. Цей процес буде ефективним за наступних умов:

- підвищення рівня педагогічних і культурологічних знань, а також практичних вмінь і навичок батьків-вихователів щодо видів, форм методів і засобів організації сімейного дозвілля шляхом проведення методичних семінарів і творчих лабораторій на базі Центрів соціальних служб, обласних або районних центрів народної творчості та інших закладів соціокультурної сфери;

- забезпечення батьків-вихователів необхідними методичними матеріалами соціокультурного і дозвілльового характеру (зокрема, добірки зі сценаріями сімейно-дозвілльових і виховних заходів, матеріалами з досвіду діяльності інших дитячих будинків сімейного типу тощо);

- надання волонтерами, працівниками соціальних служб, фахівцями закладів культури методичної і практичної допомоги батькам-вихователям ДБСТ в організації сімейного дозвілля в домашніх умовах;

- створення в кожному дитячому будинку сімейного типу власної родинної бібліотеки;

- поглиблення знань батьків-вихователів з мистецтва, різних жанрів фольклору та ігрової культури (традиційної і сучасної);

- співпраця батьків-вихователів із закладами культури, закладами позашкільної роботи, мистецькими і творчими школами;

- дотримання таких соціально-педагогічних принципів організації дозвілля, як культуровідповідність, доступність, добровільність, системність, диференціації, варіативності, творчого підходу.

Отже, ефективність соціально-виховної функцій дитячого будинку сімейного типу, міцність психологічних зв'язків між батьками-вихователями та дітьми в більшості своїй залежать від способу використання багатодітною родиною свого вільного часу і соціальної спрямованості дозвілля.

Висновки. Таким чином, дитячий будинок сімейного типу є однією з найефективніших форм сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Влаштування до ДБСТ є дієвим способом реалізації прав його вихованців на сім'ю, на проживання і зростання в родинному середовищі, на оптимальні

умови для повноцінного розвитку своєї особистості, які передбачають батьківську любов, увагу і турботу. Дитячий будинок сімейного типу забезпечує своїм вихованцям сімейне оточення і виховання шляхом виконання функцій звичайної біологічної сім'ї. Батьки-вихователі несуть відповідальність не тільки за життя і здоров'я своїх вихованців, але й за їхній соціокультурний розвиток.

Дитячий будинок сімейного типу як звичайна сім'я перетворюється на справжній осередок соціокультурного життя, відпочинку та сімейного дозвілля. Батьки-вихователі разом зі своїми біологічними і прийомними дітьми планують і витрачають сімейний бюджет, спільно вирішують питання проведення сімейного дозвілля, задовольняють дозвіллеві і соціокультурні потреби усіх членів сім'ї.

У дитячому будинку сімейного типу створюється власне соціокультурне середовище, що складається з сукупності чинників, які забезпечують культуротворчу життєдіяльність сім'ї. Це і спілкування між членами багатодітної родини, і позитивний приклад батьків-вихователів, і побутова культура родини, дозвілля та сімейні традиції, моральні цінності та ін. Продуктом такого соціокультурного середовища стає інкультурація усіх членів родини, зокрема дітей, що проявляється у включенні в культуротворчу діяльність, у духовному спілкуванні, естетичному освоєнні навколишньої дійсності тощо.

1.2. Загальні засади соціальної допомоги людям літнього та похилого віку в умовах сучасних соціальних викликів

У сучасному глобалізованому світі зростає необхідність у наданні соціальної допомоги та підтримки в умовах непередбачуваних ситуацій та катастроф, під час яких велика кількість людей може перетворитися на жертви процесу соціалізації або складної життєвої ситуації. З цією метою уряди різних країн вживають як міжнародних так і регіональних заходів, які дозволяють контролювати певні негативні наслідки та надавати допомогу постраждалим. Так, відповідно до Класифікатору надзвичайних ситуацій, що є в Україні (Класифікатор, 2022, розділ 3³¹), можна визначити поняття «надзвичайна ситуація» як порушення нормальних умов життя та

³¹ Класифікатор надзвичайних ситуацій (2010), розділ 3. <<https://ips.ligazakon.net/document/view/fin61335?an=3>> (2021, грудень, 30).